

JAVNO ZDRAVLJE U TRADICIONALNOJ KULTURI PONAŠANJA BOŠNJAKA

PUBLIC HEALTH IN THE TRADITIONAL BEHAVIOUR CULTURE OF THE BOSNIAKS

Ajnija Omanić¹ i Mevlida Serdarević²

SUMMARY

Aim: To select characteristic examples from the traditional behaviour of the Bosniaks and to indicate the positive public health meaning thereof.

Methods: The historical-analytical method has been used combined with consultation of many a written and oral tradition.

Results: In separate chapters, the following features have been presented as typical examples from the traditional culture of the Bosniaks, which are distinctively reflected in the function of protecting and promoting public health: the water cult, water as general asset, water and its use for public purposes, public and private hamams (baths), private home baths, abdestluk or abdesthana (washstand for the ritual ablution), public toilets, and some other forms of traditional behaviour related to the health culture such as hand washing, washing after using the toilet, circumcision, as well as depilation, henna and hennaed fingernails.

Conclusion: Generally, Islamic doctrine is reflected in the fields of personal hygiene, public health, and the health culture in general, in the sphere of family relations, the culture of living, of environment, and the like. All of these shaped a certain behaviour culture model in this and other related areas.

Key words: history of medicine, ethnomedicine, public health, Islam, Bosnia and Herzegovina

¹ Prof. dr. sc. Ajnija Omanić. Institut za socijalnu medicinu. Medicinski fakultet. Univerzitet u Sarajevu. Čemaluša 90, BH – 71000 Sarajevo

² Mevlida Serdarević, diplomirana pravnik, direktor Muzeja Sarajeva, Muzej Sarajeva, Despića ul. br.2, BiH -71000 Sarajevo

UVODNE NAPOMENE

Kao što je poznato, u Bosni i Hercegovini živi populacija čija je kultura generalno, pa i u oblasti zdravstva, pod snažnim uticajem islamske kulture i filozofije življenja. Ovo zbog toga što su Osmanlije vladali ovim prostorima duži vremenski period i što je znatan broj autohtonog stanovništva prihvatio islam kao svoju religiju. Pri tome je poznato da su migraciona kretanja ovog stanovništva bila relativno manja, islam je prihvaćen kao dio jedne škole, tako da nema bitnih socioloških, kulturoloških i drugih razlika među stanovništvom. Naime, islam poznaje dva pravca, odnosno dvije velike grupe vjernika: sunita i ši'ite. U okviru sunita poznaje četiri priznate pravne škole, te se njihovi pripadnici nazivaju prema utemeljivačima ovih škola: malikije, šafije, hambelije i hanefije. Osnivač hanefija je poznati pravnik Ebu Hanife (699–767).

Ebu Hanifa je svojim tumačenjem oblikovao brojne načine ponašanja u sudstvu, kulturi stanovanja, porodičnim odnosima, higijeni i dr. Koliko je njegov značaj u oblasti javnog zdravstva govori podatak da se u arapskom književnom jeziku česma naziva hanefijah [2].

Važno je napomenuti da su muslimani sa prostora jugoistočne Evrope, a to znači i svi Bošnjaci, bez izuzetka, suniti pripadnici hanefijske škole, odnosno oni su hanefije.

Uticaj Osmanlija u oblasti higijene i javnog zdravstva najbolje ilustriraju riječi koje su u bosanskom jeziku prihvaćene kao vlastiti izraz, a nerijetko i u drugim jezicima na prostorima jugoistočne Evrope poput riječi česma i šadrvan, koje su perzijskog porijekla, taksim i terazije arapskog porijekla, čunak, također turskog porijekla i t.d.

Nažalost, iz više razloga, predislamski period u Bosni nije dovoljno istražen i valoriziran, tako da na ovom mjestu nije moguće razmatrati elemente i tragove kulturnih tokova iz predislamskog perioda, a time ni elemente koji se odnose na oblast javnog zdravstva, koji su zasigurno mogli imati uticaja na kasniju kulturu ponašanja u ovoj oblasti. Kao primjer mogu poslužiti eksponati koji se čuvaju u Muzeju Sarajeva, a predstavljaju nalaze iz rimskog perioda na lokalitetu Ilidža kod Sarajeva.

Natpis *Aqua S* i patera (posuda za kultno pranje), iz istog perioda, rad lokalnih majstora pouzdan su dokaz da se na tom mjestu nalazila banja...

Stoga na ovom mjestu namjeravamo govoriti o kulturi ponašanja u oblasti javnog zdravstva, utemeljenoj prvenstveno na osnovnim postulatima islama i jednoj od njegovih pravnih škola, kulture koja je oblikovala

ponašanje Bošnjaka/muslimana, ali je vjerovatno posredno imala određenog uticaja i na ostale narode koji su živjeli i žive na istom prostoru.

Kao što je poznato, islam daje veoma stroge i može se reći savremene poglede na higijenu i kulturu ponašanja u oblasti lične, opšte i javne higijene, a samim tim i javnog zdravstva. Bez obzira na sve klimatske i druge uvjete područja na kome je nastala, ova religije, pored ostalog, propisuje:

- ritualno pranje pet puta dnevno, odnosno pranje kao pripremu za svaku od pet dnevnih molitvi;(1)
- potpuna čistoća najintimnijih dijelova tijela, dakle pranje, prije pristupanja molitvi;
- kupanje, odnosno sveukupno pranje vodom u određenim životnim situacijama (nakon menzisa i poroda, nakon svakog spolnog općenje, kupanje najmanje jednom u toku sedmice i t.d.)
- pranje ruku prije i poslije jela i ispiranje usta i zuba poslije jela, a prije molitve;
- kupanje umrlog prije ceremonije sahranjivanja, tzv. dženaze.

Posebno je važna institucija vakufa ili legatorstva, koja je omogućila izgradnju i održavanje brojnih objekata u oblasti javnog zdravstva, pored ostalog, te u oblasti porodičnih odnosa, privređivanja, obavljanja javnih funkcija i sl. Takođe daje određene smjernice koje su se reflektovale na oblast javnog zdravstva i td.

Značajnu ulogu ima zekat, zasnovan na islamskom propisu o obavezi davanja najmanje 2,5% vlastitog viška prihoda, što utiče na razvoj mnogih oblasti života, pa i oblasti javnog zdravstva.

Na tragu navedenih i drugih postulata, pojedine pravne škole unutar islamske doktrine, razradile su načine realizacije pojedinih pitanja. Tako hanefijska pravna škola daje tumačenje da se abdest (ritualno pranje) može vršiti samo tekućicom, što se direktno odrazilo na čitav sistem i način izgradnje javnih i privatnih objekata neophodnih za ostvarivanje navedenog zahtjeva, tamo gdje je ta pravna škola prihvaćena.

MIŠLJENJA O BOSNI I BOŠNJACIMA IZ UGLA STRANIH IZVORA

Analizirajući strane izvore, prije svega brojne evropske putopisce, može se uočiti da su bosanski muslimani smatrani dijelom stanovništva Balkanskog poluostrva, koje nije bilo evropeizirano. Stiče se dojam i po tome što su mnogi, čak i veoma bogati, živjeli u seoskim i prigradskim područjima i bavili se poljoprivredom, ali tome mogu biti uzrok i određene

predrasude i nepoznavanje stvarne situacije u Bosni i Hercegovini. Ipak, objektivno u nekim segmentima tome je doprinio i drugačiji način kulture ponašanja. Ova razlika se posebno uočava u oblasti lične, opšte i javne higijene, kao posljedice drugačijeg religijskog opredjeljenja stanovništva. Tako je Gilferdingu, konzulu u turskom carstvu u Sarajevu 1857., koji je kao i drugi konzuli želio upoznati "tajnovitu zemlju" o kojoj je tako često slušao priče, a u koju niko od pripovjedača nije darnuo zaviriti, prije samog dolaska u Bosnu neko u Srijemu napomenuo: "Evo, turska zemlja, divlji ljudi." Ovo će postati otrcana i opće poznata fraza za zemlju Bosnu i Hercegovinu. Činjenice koje govore o općem i zdravstvenom kulturnom nivou Bošnjaka odnosno generalno muslimana na ovim područjima, svjedoče o visokoj opštoj, ličnoj i zdravstvenoj kulturi. Poznato je da se kuće bosanskih muslimana bar jedanput godišnje kreče, vuneni dušeci i jastuci prečešljavaju, odnosno peru i čupaju (postojali su posebni zanatlije koji su se bavili ovom vrstom poslova odnosno ušivanjem dušeka i jorgana tzv. jorgandžije), da se avlije obavezno metu i sapiraju vodom. Opisujući prilike u Visokom u Bosni, Franjo Murgić još 1903., pored ostalog, kaže: "...obavezno uz kuću je avlija... podrum za konje je baška – posebna zgrada, klanica za volove baška, za krave baška. Biva to su tri zgrade od brvana. Oko kuće ima još stupa za ječam... U avlijama ima bunar, ali se ta voda ne pije, vodu donose sa česme ili sa Bosne. Smeće se baca u čošak. Izvan avlije nema zgrada, u bašči je hladnjak..." [4]. To će reći da i u manjim mjestima, odnosno selima, postoji jasno razrađena kultura stanovanja u smislu tačno razdvojenih gospodarskih potreba i održavanja higijene. Nužnici su u pravilu ili van kuće ili u kući, ali obavezno postoje kao zasebno mjesto. Uočivši to, Herbert Vivijan u svom putopisu izričito kaže: "Ako hoćeš čistotu, moraćeš ići u muhamedanske zemlje gdje ona ne postoji tek tako, već je sastavni dio pobožnosti..." [5].

Jzernik navodi mišljenje jednog drugog istraživača koji 1887. godine uočava kako se u kućama instaliraju posebna mjesta za kupanje, da se pojedinci peru vodom poslije obavljanja nužde i td., a posebno napominje da još uvijek postoje i javna kupatila, ali da sa "odlaskom" muslimana ona nestaju ili se uništavaju.

Bez obzira što je opća slika o kulturi ponašanja u oblasti lične i javne higijene Bošnjaka i danas nepovoljna, činjenica da ni u vrijeme opsade Sarajeva 1992–1995, pa i nekih drugih mjesta koja su bila izložena iznimnoj devastaciji i nestašici vode, poput Srebrenice i Mostara, nisu zabilježene epidemije očekivanih zaraznih bolesti, kao ni trovanja stanovništva, što je realno bilo za očekivati, govori da je lična i opšta higijena na odgovarajućem nivou.

CILJ ISTRAŽIVANJA

Cilj ovoga rada je prikazati opštu, ličnu i javnu higijenu u praksi ponašanja bosansko hercegovačkih muslimana. Uži cilj rada bio bi sakupiti zdravstveno socijalna i kulturna obilježja života i rada bošnjačkog muslimanskog korpusa sa svih područja i od različitih generacija te ih prezentirati naučnoj i kulturnoj javnosti. Slojevitost kultura u Bosni i Hercegovini ostavila je traga i na kulturu bosansko hercegovačkih muslimana, ali su sačuvana i autohtona kulturna obilježja ovog naroda, koja su zadržana u praksi ponašanja do današnjih dana.

PRIKAZ REZULTATA ISTRAŽIVANJA

U istraživanju za ovaj rad primijenjen je istorijsko-analitički metod uz konsultaciju brojnih pisanih i usmenih predanja o životu bosansko hercegovačkih muslimana.

U narednom dijelu teksta slijedi prikaz prikupljenih saznanja o nekim od najznačajnijih elemenata iz tradicionalne kulture ponašanja Bošnjaka koji se na svojstven način odražavaju u funkciji čuvanja i unapređivanja javnog zdravlja. Iz praktičnih razloga uočeni primjeri bit će sistematizirani kroz nekoliko manjih poglavlja te će biti opisani: kult vode, voda kao opšte dobro, voda i njeno korišćenje u javne svrhe, javni i kućni hamami, kućne banje, abdestluk ili abdesthana, javni nužnici i neki oblici tradicionalnog ponašanja vezani za zdravstvenu kulturu kao što su pranje ruku, pranje u nužniku, sunećenje te depil, kana i nokti.

KULT VODE

Za islam kao religiju može se tvrditi da vodi posvećuje posebnu pažnju, a za bosanske muslimane se nerijetko kaže da njeguju pravi kult vode, premda je ova zemlja izuzetno bogata vodom. Navedeno je posljedica propisa u oblasti higijene, ali se može reći i ekologije, odnosno propisa iz oblasti zaštite prirodnih resursa, privređivanja i dr.

Jedno od najčešćih i najcjenjenijih djela jeste izgradnja javne česme, ne samo uz džamije, već i na prometnicama, pa i onim koje su manje dostupne. Tako je napr. poznata legenda o ženi koja se, sakupivši, nakon mnogo godina, novac za kupovinu nove feredže, odrekla ove kupovine u korist izgradnje česme uz džamiju u Logavinoj ulici u starom dijelu Sarajeva, koja je s tim u vezi prozvana Feredžuša [6].

Bez obzira na bogatstvo vodom, u pravilu se smatra da je grijeh bacati nepotrebno vodu, te vrijedi pravilo: "Ko ne zna ragbeta vodi, ne zna ni maslu." Međutim, istovremeno kod pranja napr. riže, kaže se da voda treba preći "preko sedam kamenova", što zapravo znači preko mnoštva, odnosno da se riža treba dobro oprati, iz čega slijedi da nije nužno štediti vodu kada je to neophodno.

Broj i raznolikost objekata vezanih za vodu je začuđujuća: od kulture izgradnje hamama, hamamdžika i abdesluka, preko običaja provođenja rukavca vode kroz vlastito dvorište pa i kuću. Tako je napr. rukavac rijeke Bune proveden ispod poda u kući zvanoj Londža u stambenom kompleksu Velagićevina u Blagaju kod Mostara, rukavac rijeke Bregave proveden je unutar stambenog kompleksa Begovina u Stocu, a uz poznatu Begovu kuću u Trebinju sagrađen je i poseban mali bazen. I t.d. Nerijetko su donirana sredstva (vakuf) za izgradnju bunara, čatrnja i drugih objekata za vodu i to od strane sasvim običnih ljudi i žena, sve do izgradnje veoma preciznog sistema za korišćenje riječne vode za navodnjavanje, za mljevenje, pa i lov ribe. Ovaj sistem odražava socijalne, ekonomske i društvene odnose zasnovane na propisima islamskog prava koji su važili, sada kao običajno pravo, još i početkom XX. stoljeća, a koji sistem je zadržan i nakon što su ti lokaliteti odnosno objekti prestali biti vlasništvo i u posjedu Bošnjaka [7].

Naime, postojalo je tačno utvrđeno vrijeme na koje se ima pravo koristiti vodu za navodnjavanje, vrijeme se mijenjalo, tako da je navodnjavanje po tačno utvrđenom redu "kružilo" u toku 24 sata. Veličina posjeda se nije iskazivala metrima, već brojem sati koje pojedinac ima pravo da koristi vodu za navodnjavanje (Trebinje na pr.).

Sa velikim prije svega društvenim, a potom i ekonomskim promjenama nastalim nakon II svjetskog rata, došlo je do promjena u strukturi vlasništva nad zemljom, a generalno gubitka značaja korišćenja poljoprivrednog zemljišta kao primarnog faktora za egzistenciju i sl., te se gasi i potpuno nestaje ovaj tradicionalni oblik trajno utvrđenog i detaljno regulisanog načina korišćenje zajedničkog resursa – vode u rijekama.

Kada je riječ o odnosu Bošnjaka prema vodi na nižoj ravni, onda je brojnost i vrsta predmeta vezanih za korišćenje vode u higijenske i zdravstvene svrhe takođe velika: đugum, ibrik, bardak, različiti predmeti po obliku i materijalu u kojima se drži voda; leđen (lavor) sa šupljim poklopcem za sapun namijenjen pranju ruku; havlija – peškir za kupanje i hamam

košulja; susak za zahvatanje vode iz pešnjaka, pešnjak za izlivanje vode iz đuguma, i t.d. i t.d.

Ipak najbolji primjer kulta vode generalno je primjer vrela Zemzem za koje muslimani vjeruju da je potekao prilikom rođenja Ibrahima a.s. (Abrahama), čiju vodu i danas donose bosanski hodočasnici i koriste za piće u času smrti.

Kad je riječ o Bosni, izraz ovog poštovanja jeste i tvrdnja da su splavari na Drini koristili posebne posude za nuždu da ne bi prljali rijeku.

VODA KAO OPĆE DOBRO

Već je naznačeno običajno pravo raspodjele i načina korišćenja tekućica u javne svrhe. Međutim, obzirom da se voda za piće donosila, vrijedno je zabilježiti da postoje podaci o pojedinim vakufima koji su iz vlastitih izvora znali platiti vodonošu koji je vodu nosio po ulicama i besplatno dijelio. (27)

Koliko ova tradicija, već davno zaboravljena, ima traga u praksi ponašanja Bošnjaka u današnjim uvjetima, govori podataka da je za vrijeme opsade Sarajeva 1992.–1995. godine zabilježen nemali broj slučajeva gdje su pojedinci plaćali donošenje vode (jer voda se donosila za rijetkih slobodnih i nezagađenih izvora) za uži ili širi krug u pravilu nepoznatih korisnika, ili su plaćali npr. po jedan kruh za jednu mjesnu zajednicu i sl.

Nezamislivo je bilo da netko ko ima vodu u svom podrumu ili avliji, zabrani uzimanje vode bilo kome, pa i potpunim strancima. Voda se u tom momentu smatrala i smatra općim dobrom na koje ima pravo svaki čovjek.

VODA I NJENO KORIŠĆENJE U JAVNE SVRHE

Kako su Osmanlije donijeli islam u naše krajeve, oni su uveli načine gradnje vodovoda, šadrvana, javnih česmi i dr., a uticali su i na oblikovanje predmeta od metala i keramike koji služe u ove svrhe.

Tako je poznata višnjička bijela keramika, jedinstvena na ovim prostorima, iz Višnjice nedaleko od Sarajeva, od koje su pravljene i bardaci za vodu, rezultat autohtonih korijena, ali i ove kulture na našim prostorima [8].

Svi vodovodi, česme i sl. u pravilu su građeni privatnom inicijativom, i isključivo su djela dobrotvora koji su za ljubav Božju i spas svoje duše osnivali vakufe radi podizanja i egzistencije određene zadužbine. Vakufi su sastavni dio pravnog sistema države i njima se osnivaju i održavaju vjerske, prosvjetne, kulturno-obrazovne, socijalne, zdravstvene i humanitarne

institucije. Vakufima se osnivaju i nerijetko izdržavaju džamije, tekije, kao čisto vjerski objekti, zatim mektebi i medrese kao obrazovni, biblioteke – kulturno-obrazovni, muvekithane (stanice za mjerenje vremena) – utilitarni, ostavljaju zemljišta za groblja, te grade mostovi, sahat-kule, kao javni, hamami i bolnice kao zdravstveni i t.d. Grade se musafirhane, konačista za putnike ili musafire, imareti, kuhinje za siromašne, za đake, te za službenike vakufa i sirotinju [9]. Oni se osnivaju na strogo propisan način u pismenoj formi pred svjedocima, registruje ih sud, te su to ustvari punopravni javni akti. Važno je istaći da se uvakufljuje daruje isključivo vlastita imovina stečena na propisan i dozvoljen način, što se prethodno provjerava, čime se stiče legitimitet i legalitet ove novoformirane institucije.

Neki dobrotvori su potpomagali tuđe zadužbine, tzv. sulusan, što znači trećina. Bez obzira na insistiranje na dobrovoljnom davanju, da bi se ovo davanje svelo u realne okvire i za sve utvrdila mjera, prema šerijatskim propisima, odnosno propisima islamskog prava, vjernici mogu oporučiti najviše trećinu imetka ili da se potroši u dobrotvornu svrhu nakon njegove smrti.

Sa izvora vodila se voda u prvom redu do džamija i hamama. Duž vodovoda su otvarane prema potrebi i javne česme kojima su se koristili okolni stanovnici i putnici.

Prvi vodovod u Sarajevu je sagrađen 1461., a posljednji 1866. kao preteča modernijeg vodovoda. Isa beg Ishaković je posebnom vakufnamom uvakufio ne samo vlastito zemljište i karavan saraj, već i vodovod, kao i veliki dio zemlje, namijenjen za izdržavanje zadužbine [10, 11,26].

Pred dolazak austrougarske uprave u Bosnu i Hercegovinu, postojala su ukupno 143 vodovoda, a duljina im je iznosila preko 120 km.

Odmah po dolasku Austro-Ugarske, vojska je izgradila jedan vodovod za koji su upotrebljene željezne cijevi, a 1885. sagrađila je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu takođe jedan vodovod. Ovome poslu pristupila je sarajevska Općina 1889, a 1894. prešli su stari vakufski vodovodi u vlast Grada.

Ipak se i nakon toga bilježe slučajevi dobrovoljnog popravljanja vodovodnih cijevi ili pokvarene česme. Ovo iz razloga što su cijevi za vodovod u osmanskom periodu pravljene od gline i borovine, te su se često kvarile, pa je donacija za njihovo održavanje bila vrlo značajna [11,12].

Kako su današnji vodovodi državno vlasništvo, nema primjera da pojedinci ulažu u njihovu izgradnju, osim stranih donacija odnosno međunarodne pomoći za obnovu Bosni i Hercegovini.

HAMAMI

Ranije naznačena vjerska obaveza kupanja ili, kako se obično kaže, “uzimanja velikog abdesta”, potaknuta je iz više razloga, a naročito:

- načinom rada i u tom smislu odvajanja privrednog od privatnog života (čaršija – mjesto rada i privređivanja, sa jedne, i mahala – mjesto stanovanja, sa druge strane);
- načinom organizacije porodičnog života (jezgro porodica čine u pravilu najmanje tri generacije, kao i pomoćno osoblje sa identičnim kulturološkim i higijenskim pravima i obavezama);
- statusom pojedinaca unutar porodice (žena-gospodar u kući i muž-gospodar u čaršiji).

Hamam je arapska riječ i u osnovi znači isto što i thermal. Hamam nema drugih prostorija osim onih koje su potrebne za kupanje i zagrijavanje vode, odnosno potreba vezanih za samu njegovu funkciju, a koja je organizaciono do tančine razrađena. Osnovne su prostorije za presvlačenje i kupanje, rezervoar u koji dolazi hladna voda, tu se zagrijava i razvodi cijevima, te ložionica.

Način korišćenja hamama je tačno utvrđen. Ulazi se u najveću prostoriju koja služi i kao garderoba i kao neka vrsta kafane, odnosno mjesta za okupljanje. Tu je obično šadrvan (vrsta fontane), nerijetko veoma lijepo uređen, okolo su tradicionalne sećije sa jastucima na kojima se posjetioci nakon kupanja odmaraju uz kahvu. Iz ove prostorije se ulazi u kapaluk, gdje se skida odjeća, a odatle u međuprostor tzv. mejdan gdje se obavlja masaža. Iz ovog prostora se ulazi u halvate, niske kamene estrade, a između njih se nalaze mala kamena korita, tzv. kurne u koje se iza zida ulijeva topla i hladna voda. Voda se zagrijava u posebnoj prostoriji, tzv. ćulhanu.

Hamami su u pravilu građeni od tesanog kamena ili sedre; to su obično monumentalne građevine, ali ipak u umjetničkom pogledu zaostaju iza džamija i nekih medresa.

U Sarajevu je hamam sagradio njegov osnivač Isa beg Ishaković, potom Gazi Husrev-beg 1537. godine. Prvi hamam sagradio je Firuz-beg u staroj jezgri Sarajeva na Baščaršiji, na kojeg danas podsjeća ulica Ćulhan [10-12,25,26].

Evlija Čelebija u svom putopisu kroz Bosnu i Hercegovinu *Sejihatnama*, dajući vrijedne podatke o prošlosti ove zemlje, spominje 30 mjesta u kojima su postojali hamami. Prema ovom izvornom podatku, u drugoj polovini XVIII. stoljeća bila su 42 mjesta u Bosni i Hercegovini sa 56 hamama,

što je zaista imponantan broj, kako sa aspekta potreba stanovništva, njegove brojnosti i napose organizacije javne higijene. Čelebija poimenice navodi u Sarajevu sedam hamama, u Foči četiri, u Travniku tri, te po dva u Mostaru, Brčkom, Banja Luci, a po jedan u ostalim mjestima [11-14].

Vremenom, posebno uvođenjem savremenog vodovodnog sistema unutar stambenih zona i potom stambenih jedinica, hamami su izgubili na značaju, interes korisnika je opao, te su mnogi promijenili namjenu, poput već pomenutog Gazi Husrefbegovog hamama u Sarajevu koji je pretvoren u vrijedan kulturni centar; mnogi su porušeni poput onog u Stocu, neki rijetki preostali poput hamama u Počitelju nemaju trenutnu namjenu, tako da danas u Bosni i Hercegovini postoji svega nekoliko hamama, a niti jedan u izvornoj funkciji. Zanimljivo, da je posljednji Gazi Husref-begov hamam izgubio izvornu funkciju još 1916. godine.

Iz istih razloga, za vrijeme četrdesetogodišnje austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini su sagrađene samo dvije moderne banje, i to u Mostaru i Sarajevu [10,11].

U hamamu se kupalo, masiralo, brijalo, depiliralo. Ovo potonje je vršeno katkad britvama, međutim za skrovite dijelove tijela koristila se mast ruzma. Tom mašću se namažu skriveni dijelovi tijela, a zbog njenog djelovanja otpadnu sve dlake. Ruzmu su koristili i muškarci i žene, shodno propisima o potrebi apsolutne čistoće ovih dijelova tijela prilikom obavljanja molitve.

Hamami su korišteni kako od strane muškaraca, tako i od strane žena, ali odvojeno. Hamami koji su služili i jednim i drugim, zvali su se dvostruki ili tzv. Čifte hamami.

Obzirom na vjerske higijenske propise jevrejskog stanovništva u Bosni i Hercegovini, hamami su obično korišćeni i za potrebe ove populacije, naravno u određene dane i shodno propisima ove religije.

Važna funkcija hamama bila je i u oblasti edukacije. Naime, prije svadbene ceremonije, nerijetko su u vrijeme pripreme mlade za udaju (kupaње, masaža, stavljanje kane na kosu i nokte i dr) davane upute o ponašanju u braku, pravima i obavezama i sl., a organizirano je i druženje rodbine i prijatelja mladenaca, čime su hamami dobijali ulogu mjesta jačanja socijalnih i porodičnih veza, obrazovnih centara u određenom području i sl.

Da se radi i o javnoj funkciji hamama za koju je zainteresovana država kao regulator odnosa u društvu, govori podatak da su izgradnju hamama inicirali ne samo državni velikodostojnici Isa beg Ishaković, osnivač

Sarajeva, i Gazi Husref beg, njegov najveći donator, već i propisi o načinu održavanja i sanitarnog nadzora nad javnim hamamima.

Među propisima koji su važili na prostorima Bosne i Hercegovine u vrijeme osmanske uprave, nalaze se propisi koje možemo definirati kao sanitarne, a koji se odnose na rad pekara, atara (vrsta apotekara), berbera i hamamdžija [11,15]. U hamamima je postojao sanitarni nadzornik, tzv. muhtesib koji je morao pregledati svaki dan da li su hamami propisno očišćeni, da li su na pr. kod pekara čiste ruke, da li su im podrezani nokti, da li nose kapu i kacelju, odnosno današnjim rječnikom kazano zaštitnu odjeću i dr. Dakle, muhtezib je kontrolirao hamamdžiju kao zaposlenika u hamamu, ali i ostale korisnike hamama čiji rad ima direktnog odraza na zdravlje stanovništva. Propisi o nadzoru nad čistoćom hamama su bili napisani zajedno sa ostalim propisima o službi muhtesiba, odnosno objavljeni kao pravila rada. Derviš Buturović-Fazlibegović (Konjic, 1885.) preveo je sa arapskog na naš jezik poznati Kodeks o službi hizbe (tršnog nadzora) pod naslovom *Nihajetur-rutbe* od Abdulah b. Nasr b. Abdulaha koji regulira rad berbera hamadžija, pekara, mesara, masera i sl. Ovaj prevod Kodeksa se nalazi u biblioteci Federalnog zavoda za javno zdravstvo u Sarajevu [16].

KUĆNE BANJE / KUĆNI HAMAMI

Iz istih razloga, vezanih za propise održavanja lične higijene, svaka bošnjačka kuća ima prostor za kupanje, banjicu odnosno hamam ili hamamdžik. Naravno, to je mnogo manji prostor, u pravilu uz peć tako da ujedno ima mogućnost korišćenja tople vode. Zapravo hamamdžik je u sastavu neke vrste ormara, tzv. okolice ili musandere. Najmanja okolica sastoji se od peći i banjice, a pored toga može imati dušekluk – prostor za odlaganje posteljine, dulaf, zapećak ili pretpećak. Banjica, dušekluk i dulafi imaju vrata, a zapećak je otvoren. Iznad okolice je često rafa odnosno polica, dok dulaf služi za odlaganje sitnijih stvari. Banjicu predstavlja, kvadratno, dosta plitko kameno korito, koji se i samo zove banjica. Krajevi korita su prekriveni sa četiri daske nagnute prema sredini da voda iz njih lahko otiče putem glinenih cijevi kroz šupljinu u kanal.

Na strani peći okrenutoj prema banjici uzidan je pešnjak, povećá zdjela od bakra s poklopcem u koji je moglo stati po više litara vode, tako da se kupanje obavlja relativno komotno. Voda se donosila u tzv. đugumu, povećoj bakrenoj posudi sa jednim drškom, crpila se iz pešnjaka i nalivala u ibrik, manju posudu sa nosačem iz koga se polijeva za vrijeme kupanja. Susak visi o klinu na zidu. Uz peć se nalazi drveni štap, zabijen jednom

stranom u okvir vrata, a drugom u zid, preko koga se stavlja peškir za kupanje – havlija. Na rafi je sapun i lif. Na kraju, kod kupanja i kod uzimanja abdesta obvezno se nose nanule sa topracima. To je vrsta obuće, tačnije natikača od drveta, otvorenih prstiju i peta, posebno pogodna, jer sprječava kvašenje papuča ili druge obuće, a istovremeno i nepotrebno hlađenje mokrih nogu spuštenih na kamen i sl. Klasičan primjer hamamdžika ili banjica, odnosno ovakve kulture stanovanja je depandans Muzeja Sarajeva, tzv. Svrzina kuća u Glodžinoj ulici u Sarajevu. Ovaj depandans se sastoji od tri povezana objekta od kojih svaka zgrada u svakoj sobi ima – banjicu odnosno hamamdžik [17].

Posebno je važno uočiti da su banjica koja se nalazi u spavaćoj roditeljskoj sobi, ona koja se nalazi u gostinjskoj sobi i ona koja se nalazi u sobi za posluhu u osnovi identične. Svaki od navedenih prostora ima mjesto za vodu, peć na kojoj se grije voda, odvod za prljavu vodu i naravno mjesto na kome stoji veliki peškir za kupanje. Slijedi, kako se propisi iz oblasti higijene odnose na sve muslimane podjednako, to svi, bez obzira na godine, pol pa i status unutar određene grupe, imaju obezbjeđene uvjete za ostvarivanje tih prava na približno jednak način.

Važno je napomenuti da se sanitarni čvor nalazi unutar kuće i naravno van kuće, ali ne i u banjicama...

Podrazumijeva se da su postojale banje i u tekijama, musafirhanama i sarajima, odnosno rezidencijama bosanskih namjesnika i pojedinih sandžak-begova.

ABDESTLUK ILI ABDESTHANA

Premda se unutar banjica fizički može uzimati abdest, odnosno prati za potrebe molitve, u boljim kućama poput Svrzine i sličnih, postoje zasebna za to predviđena mjesta, tzv. abdestluci/abdestluk gdje se upotrebljava tekućica i odakle upotrebljena voda odlazi u cvijetnjak. Naravno, nije nužno da svaka kuća ima abdestluk, pa se u tom slučaju ovo ritualno pranje vrši na bilo kom mjestu, uz korišćenje leđena i ibrika, osim u nužniku. Inače u okviru kulture ponašanja “nije lijepo” odnosno i danas se nastoji obezbijediti da voda korištena kod uzimanja abdesta ne ide u kanalizaciju, bar ne odmah i direktno, iako je jasno da se to u današnjim uvjetima stanovanja ne može realizirati.

Leđen odnosno lavor je posuda napravljena od bakra sa širokim obodom, nerijetko veoma lijepo ukrašena posebnim radom, tzv. savatom, i šupljim poklopcem za sapun, koji se koristi tako da se preko poklopca sli-

jeva nečista voda. Nije običaj pranja i umivanja iz latora vodom koja je stajaća, pa makar se potom vršilo sapiranje vodom iz bokala, upravo slijedom naprijed navedenog hanefijskog stanovišta o upotrebi tekuće vode.

Koliko je kod Bošnjaka snažno usađen običaj pranja, odnosno uzimanja abdesta isključivo tekućicom, govori podatak da se tzv. tejemum, simbolično pranje, moguće u slučaju da vode nema ili da nije pri ruci, za razliku od arapskog islamskog svijeta, kod bošnjačkog stanovništva apsolutno ne prakticira ni u kojim okolnostima, te je u vrijeme opsade Sarajeva 1992.–1995. godine i stvarne nestašice vode, bilo gotovo nemoguće ubijediti vjernike da u cilju racionalizacije, imaju pravo i treba da koriste ovaj način pripremanja za molitvu [20,25].

Kako piše Evlija Čelebija 1660. godine, u Sarajevu je bilo 670, a u Mostaru 127 lijepih kućnih hamama. Sve ovo govori da je zdravstvena kultura, potaknuta isključivo vjerskim nalogima, nekada bila na visokom stepenu razvoja [14,20, 22].

Sa modernizacijom i promjenama u kulturi stanovanja, ali i velikim prilivom drugih uticaja, u ovoj oblasti slabi primjena vjerskih normi, posebno u oblasti higijene kao preduslova njihovog svakodnevnog ispunjavanja, pa određene skupine Bošnjaka napuštaju djelomično ili u cijelosti ovaj tradicionalni način ostvarivanja higijenskih navika, posebno kada je riječ o ruralnom i prigradskom dijelu populacije, te abdesluk postaje samo muzejski prostor i kulturološki relikv [23, 24].

JAVNI NUŽNICI

Kao što je poklanjana potrebna pažnja javnoj higijeni, tako je poklanjana pažnja i javnim klozetima i njihovom održavanju ili kako se obično zovu – javnim halama.

U brojnim vakufnamama uvakufjuje se, pored ostalog, izgradnja zahoda, ali i novac za njihovo higijensko održavanje. Tako se u vakufnami čuvenog Muslihudina Čekrčije, vakifa takođe čuvane istoimene džamije u Sarajevu, posebno uvakufjuje “1000 dirhema za onoga koji bude meo nužnike u blizini tekije Turna Dede. I ova suma bit će stavljen pod interes, a tako ostvarena dobit biće njemu data“ (misli se na radnika koji će čistiti nužnik) [19, 20].

U Sarajevu su poznate tzv. Begove hale – sanitarni čvor koji se i danas nalazi u neposrednoj blizini Gazi Husrefbegova Imareta i Begove džamije.

Begove hale bile su sagrađene 1530, uništen 1992, a obnovljene 2001. godine na adresi Mudželiti Veliki br. 13.

Neki veliki mislioci poput Muhameda El Gazalija, pozivajući se na osnovne postulate islama, smatraju da postoje tri prokletstva: obavljanje nužde u koritima, po putevima i u sjeni. Grade se posebne prostorije za obavljanje nužde kod Bošnjaka, nema običaja vršenja nužde “preko plotu” [20, 25].

NEKI OBLICI TRADICIONALNOG PONAŠANJA VEZANI ZA ZDRAVSTVENU KULTURU

PRANJE RUKU I ZUBA

Već je rečeno da je vjerska obaveza pranje ruku prije i poslije jela, te ispiranje usta poslije jela, a kod samog uzimanja abdesta obavezno je tzv. gargaranje grla i ispiranje nosne šupljine u granicama mogućeg, pranje ruku do iznad lakata i pranje nogu do članaka. Neki putopisci iz XVII. stoljeća primjećuju da se u Bosni ruke peru “često kao i njihove molitve, četiri do pet puta na dan”. Tako Johan Burbury 1671 navodi detaljan opis načina vršenja male nužde i potom pranja ruku. “Kada Turci imaju potrebu da uriniraju još uvijek kleče na jednom koljenu, a nakon toga peru ruke, ruke takođe peru još uvijek prije i nakon jela, što je kod njih vrlo često...”[22].

U tradicionalnoj kulturi, domaćica neće čekati da joj gost ili ukućanin zatraži vodu za pranja, već je unaprijed imala pripremljen kako ibrik i lavor sa vodom, tako i peškiri. Pa premda je obaveza da svako sebi prilikom uzimanja abdesta (uvijek se kaže uzimanje abdesta, a ne pranje radi abdesta) polijeva iz ibrika, mlađi članovi porodice, u znak poštovanja, drže peškiri prebačen preko lijeve ruke kako bi se odmah nakon abdesta stariji mogao njime poslužiti.

Upotreba četkice za zube je došla zajedno sa Osmanlijama, uz napomenu da je još Muhamed a. s. koristio jednu vrstu četkice zvane misvak.

PRANJE U NUŽNIKU

Shodno vjerskim propisima obavezno je pranje intimnih dijelova nakon obavljene male i velike nužde [23]. Pranje se vrši vodom i ne postoji način ili metod zamjene, bez obzira na eventualne drugačije kulturne osobenosti u ovom pogledu na izvorištima islamskih tokova. Stoga je u svakom bošnjačkom porodičnom sanitarnom čvoru obavezan bokal sa vodom, ako

nije provedena cjevčica, neka vrsta zamjene za bide. Čak i kada je omasovila upotreba toaletnog papira, tradicionalisti nerado napuštaju tzv. tahret krpu, mali peškirić koji ima svaki član porodice zasebno, a koji služi za posušivanje intimnih dijelova tijela nakon pranja. Danas se u modernim kućama normalno nalazi toaletni papir u funkciji tahret krpe.

Takođe u ovu oblast zdravstvene kulture odnosno higijene treba uvrstiti običaj skidanja obuće prilikom ulaska u kuću. Premda je to specifikum Bošnjaka, običaj skidanja obuće prihvataju manje ili više i ostali narodi.

S tim u vezi u tradicionalnoj arhitekturi na samom ulazu u kuću obično je izgrađen papučluk, stepenica ispod koje se ostavljaju cipele, a iznad koje se nazivaju papučice. Na ovaj način se obezbjeđuje potpuna čistoća poda, što je posebno važno, ako se ima u vidu da se molitva obavlja na svakom mjestu unutar prostorija, naravno osim u nužniku.

SUNEĆENJE

Sunećenje, odnosno cirkumcizija – obrezivanje muške djece nije najstrožija vjerska obaveza poput molitve ili posta tzv. farz, ali je opće prihvaćeni oblik ponašanja Bošnjaka, nerijetko čak i kod onih koji su u osnovi napustili islamsku religiju u praksi.

Istovremeno, nema ni traga ideji sunećenja ženske djece niti je o ovom (afričkom?) običaju bilo ikakvih saznanja među domaćom populacijom.

Vrijeme sunećenja nije precizno utvrđeno, ali se najčešće praktikuje do polaska u školu.

Obrezivanjem su se nekada, a nerijetko i danas, bavile posebne zanatlije, tzv. berberi koji su uz to vadili zube, puštali krv, brijali bradu i brkove, liječili rane na usnama, jeziku i grlu, namještali kosti i sl. Tako u Sarajevu porodica Skaka već kroz šest koljena obavlja ovaj zanat, te se ovaj posao obavlja u kontinuitetu više od tri stoljeća neprekidno. Danas su članovi ove porodice ljekari i koriste se novim naučnim i stručnim saznanjima, ali u osnovi sam proces i razlozi cirkumcizije ostali su neizmijenjeni.

Samo sunećenje praćeno je veseljem, posebnim svečanim večerama, darivanjem i sl., a imućnije porodice znale su organizirati o svom trošku zajedničko sunećenje više muslimanske siromašnije djece [24].

DEPIL, KANA, NOKTI

Uz obavezu kupanja, postoji obaveza depiliranja malja sa nogu i svih intimnih dijelova tijela. Nekada se depiliranje vršilo sa smjesom šećera i limuna, što se nanosilo na kožu, na koji se način zajedno sa agdom skidaju i dlačice iz korijena. Danas ima kozmetičkih preparata i britvica, tako da ovaj trud oko sebe ne treba predstavljati poteškoću, a ni napor.

Uz njegovanje ruku i noktiju, bila je stroga obaveza podrezivanje noktiju. Nije bio običaj imati duge nokte, posebno kod muškaraca. O dužem noktu na malom prstu da se i ne govori. Umjerenost njege i lijepog izgleda ne samo da je poželjna, nego i neophodna jer se shodno uobičajenoj kulturi, osoba ne bi trebala ničim posebno isticati.

Sjeda kosa se krila. Kada je žena ušla u starije godine i kada joj je oslabila kosa, kada se nisu mogle plesti pletenice od kose, stavljale su starije žene zeh, tj. umjetne pletenice napravljene od crnog pamučnog gajtana, a koja se upliće u kosu zajedno ili na kraju prave pletenice. Premda se ni vlastita ni umjetna kosa nije vidjela, jer su žene i u kući prekrivene posebnim šalom, odnosno mahramom, tzv. jemenijom, dade se naslutiti "bogatstvo" kose, te ovaj način "ukrašavanja" predstavlja takođe jedan oblik kulture ponašanja, ali i higijene.

Što se tiče urednosti kose kod muškaraca, oni nikada nisu bojili kosu niti su nosili periku. Kod bosansko-hercegovačkih muslimana nije običaj imati dugu kosu jer Bošnjak ostaje vjeran svojoj tradiciji. Naravno, pod utjecajem savremenih modnih trendova i generalno globalizacije u oblasti kulture ponašanja, danas se napušta kaniranje kose i noktiju na uštrb bojenja i lakiranja [25].

ZAKLJUČAK

Na osnovu prikazanih karakterističnih primjera u tradicionalnom ponašanju Bošnjaka, s nedvojbeno pozitivnim javnozdravstvenim značenjem, može se zaključiti da je njihova kultura generalno, pa tako i u oblasti zdravstva pod snažnim uticajem islamske kulture i filozofije življenja, koje je autohtono stanovništvo prihvatilo kroz relativno dugo razdoblje osmanlijske vlasti na ovim prostorima.

Generalno, islamska doktrina odrazila se na oblasti lične higijene, javnog zdravstva i zdravstvene kulture općenito, oblast porodičnih odnosa, kulture stanovanja, ekologije i sl., što je sve oblikovalo određenu kulturu ponašanja u ovoj i drugim srodnim oblastima.

IZVORI I LITERATURA

1. Ku'ran. Prevod Besim Korkut. Posebno izdanje, VII. Sarajevo: Orijentalni Institut, 1977.,
2. Serdarević M. Pravna zaštita kulturno historijskog naslijeđa BiH. (Prema: Đananović I. Mualim, 1/ 1990. Sarajevo: Međunarodni Centar za Mir, 1997., str. 15-23.).
3. Jezernik B. Zemlja u kojoj je sve naopako. Sarajevo: Bemust, 2000., str. 12
4. Murgić F. Visoko u Bosni, narodni život i običaji. Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, knjiga VIII., sv. 1. Zagreb: JAZU, 1903., str. 88.
5. Vivian H. Servia, The post man s paradise. London: Longmans Green and Company, 1897., str 25. (Prema: Jezernik B: Zemlja u kojoj je sve naopako. Sarajevo: Bemust, 2000., str. 26).
6. Serdarević M, Omanić A. Bošnjačka kultura ponašanja. Sarajevo: Svjetlost, 2000._
7. Čurčić V. Narodno ribarstvo u Bosni i Hercegovini - II Hercegovina nastavak, Popovo polje. Glasnik Zemaljskog Muzeja Sarajevo, 1915; 27(1-2):37-67.
8. Serdarević M. ur. Međunarodna radionica o keramici sa izložbama. Vijesti br 4. Sarajevo: Muzej Sarajeva, 2004.
9. Cit. Djelo pod 2, str. 15-25)
10. Ibid 3. citat po GILFERDING
11. Kreševljaković H. Izabrana djela I-IV. (br. III). Sarajevo: Veselin Masleša ,1991. I dio str. 3-31. II dio str. 385-519, III dio str. 7-371, IV dio str . 43-54.
12. Imamović M. Historija Bošnjaka.U: Maglajlić M. ur. Sarajevo – fotomonografija. Sarajevo: Preporod, 1997, str 95-342.
13. Truhelka Ć. Gazi Huserbeg, njegov život i njegovo doba. Glasnik zemaljskog Muzeja Sarajevo 1912; 24: 93-6.
14. Čelebija E. Putopis o jugoslovenskim zemljama. Prevod, uvod i komentar Šabanović H. Sarajevo: Svjetlost, 1967
15. Elazar S.M. Utjecaj islama na zdravstvenu kulturu Bosne i Hercegovine. Pro Medico, 1972 , 2(IV):43-54.
16. Anali Gazi Husrev begove bibiloteke, knjiga 1, Sarajevo, 1972., str.139.
17. Serdarević M. i sur. Svrzina kuća, Monografija. Sarajevo: Muzej Sarajeva, 2001.
18. Kreševljaković H. Izabrana djela I - IV. (br. III). Sarajevo: Veselin Masleša , 1991. I. dio str. 3 – 31, II. dio str. 385-519, III. dio str. 7 - 371, IV dio str. 43 – 54.
19. Karahasanović A. Zdravstvena zaštita u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turaka 1463-1878. U: Kapetanović H. ur. Zbornik radova Prvog kongresa ljekara BiH, tom II, Sarajevo: Udruženje ljekara BiH, 1977 str. 19-21.
20. Muhamed El Gazali. Karakter muslimana. Sarajevo: Bookline, El-kelimeh, 2003. str. 282.

22. Burbury J. Relation of a Journeu of the Right honourable My lord Henry Howard, From London to Vienna, and thence to Constantipole. London: T. Collins , I, Ford and Hickman , 1671., str. 37.
23. Serdarević M, Omanić A. Bošnjačka kultura ponašanja. Sarajevo: Svjetlost, 2000. str. 17-109
24. Cit. Djelo pod 23., str. 89-91.
25. Hangi A. Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini. Drugo znatno povećano i ispravljeno izdanje. Sarajevo: Naklada Daniela A. Kajona, 1906., str.129.
26. Gazić L. i sar. Vakufname i Bosne i Hercegovine (XV I XVI vijek), "Monumenta turcica", serija IV, knjiga I., Sarajevo: Orijentalni institut, 1985., str. 1-278.

SAŽETAK

Cilj: Odabrati karakteristične primjere u tradicionalnom ponašanju Bošnjaka i upozoriti na njihovo pozitivno javnozdravstveno značenje.

Metode rada: Primijenjena je historijsko-analitički metoda, uz konzultaciju brojnih pisanih i usmenih predaja.

Rezultati: Kao tipični primjeri iz tradicionalne kulture Bošnjaka, koji se na svojstven način odražavaju u funkciji čuvanja i unapređivanja javnog zdravlja, u zasebnim poglavljima prikazani su: kult vode, voda kao opće dobro, voda i njezina uporaba u javne svrhe, javni i kućni hamami, kućne banje, abdestluk ili abdesthana, javni zahodi i neki oblici tradicionalnog ponašanja vezani za zdravstvenu kulturu kao što su pranje ruku, pranje u zahodu, suncećenje te depil, kana i nokti.

Zaključak: Općenito gledano, islamska doktrina odrazila se u području osobne higijene, javnog zdravlja i zdravstvene kulture općenito te obiteljskih odnosa, kulture stanovanja, ekologije i sl., što je sve oblikovalo određenu kulturu ponašanja u ovoj i drugim srodnim oblastima.

Ključne riječi: povijest medicine, etnomedicina, javno zdravlje, islam, Bosna i Hercegovina